

Aleksandr W. Góra
(Moskwa)

O ZASADACH OPISU ZWIERZĄT W SŁOWIAŃSKIEJ KULTURZE LUDOWEJ

Autor wydanej w roku 1997 w Moskwie książki *Simvolika životnych v slawjanskoj narodnoj tradicii* przedstawia zasady opisu kulturowych obrazów zwierząt w tradycji ludowej Słowian. Zasady te oparte są na koncepcji semiotycznej, która zakłada istnienie wspólnego schematu, leżącego u podstaw charakterystyki poszczególnych zwierząt (ściślej — ich językowo-kulturowych wyobrażeń). W obrazach zwierząt autor uwzględnia te cechy, które wiążą się ze sferą mitologiczną. Cechy te obejmują 16 rubryk (m.in. nazwy, status społeczny, wygląd, atrybuty, pochodzenie, miejsce, i czas przebywania, funkcje, obiekt itd.), z których szczegółowiej przedstawia dwie: pochodzenie oraz właściwości, zdolności i skłonności zwierząt.

Analiza porównawcza materiału lokalnych tradycji słowiańskich w jego różnorodnych formach i gatunkach umożliwia ustalenie zespołu cech dystynktywnych zwierząt jako szczególnego typu postaci mitologicznych oraz skonstruowanie modelu stosunkowo pełnego opisu ludowych wyobrażeń o świecie zwierząt.

Cechy charakterystyczne zwierzęcia występują na różnych poziomach. Na poziomie leksykalnym należą do nich zwykle i tabuistyczne nazwy zwierząt, imiona własne i epitety; na poziomie morfologicznym — wygląd zewnętrzny, fazy rozwoju, budowa ciała oraz atrybuty; na „społecznym” — status poszczególnych zwierząt w hierarchii, ich narodowość, stosunek do innych postaci i obiektów, a także pochodzenie; na poziomie akcjonalnym — działania zwierzęcia, ich ukierunkowanie funkcjonalne, współdziałanie z człowiekiem, rozmaite ich wykorzystanie. Z działaniem zwierząt ściśle

wiążą się wydawane przez nie głosy i mowa, a także zachowania (ruchy, pojawianie się), właściwości lokatywne i temporalne.

Taki zbiór cech umożliwia wszechstronną rekonstrukcję danego fragmentu obrazu świata, ukazanie zoologicznego kodu języka kultury, jego ukrytego sensu i organizacji wewnętrznej. Wartość metodologiczna takiego ujęcia polega na tym, że można je zastosować także do innych sfer wyobrażeń ludowych. Analogicznie można opisać postacie demonologiczne, żywioły, rośliny, żywność, sprzęty domowe itd. [...].

W systemie wyobrażeń ludowych zwierzęta występują jako elementy tradycyjnego obrazu świata, jako swoisty typ postaci mitologicznych, obok istot demonicznych, żywiołów, chorób i samych ludzi, postaci z obrzędów i folkloru. Zwierzęta występują przy tym także w charakterze obiektów różnie wykorzystywanych, co upodabnia je do wielu przedmiotów nieożywionych. Poszczególne elementy systemu wyobrażeń mitologicznych — zwierzęta, ludzie, demony, żywioły, ciała niebieskie, rośliny, żywność, sprzęty domowe itp. — ściśle łączą się ze sobą i częściowo krzyżują. Sfera wyobrażeń o świecie zwierząt częściowo nakłada się na inne, bliskie jej sfery i włącza elementy pochodzące z innych systemów wyobrażeń. Znajduje to odbicie także w modelu opisu zwierząt: trafiają tu niekiedy i demony, i żywioły, i rośliny, i żywność, i niektóre przedmioty.

W dziedzinie badania mitologii słowiańskiej próba skonstruowania inwariantnego zestawu cech dystynktywnych i ich klasyfikacji została początkowo podjęta na materiale demonologii ludowej. Wzorcem do takiego uogólnionego opisu zwierząt był schemat opisu postaci demonicznych opracowany przez grupę badaczy z Sektora Etnolingwistyki i Folkloru w Instytucie Słowianoznawstwa i Bałkanistyki Rosyjskiej Akademii Nauk (L. Winogradowa, A. Góra, G. Kabakowa, O. Tiernowskaja, S. Tołstaja, W. Usaczowa) i opublikowany w materiałach na VI kongres bałkanistów¹ i po raz pierwszy także zastosowana do materiału różnych tradycji słowiańskich².

Do tego schematu, opracowanego dla postaci demonicznych, wprowadziłem szereg uzupełnień i korekt, podyktowanych odmiennym przedmiotem badań, jakim są w tym przypadku zwierzęta. Znacznie rozszerzyłem zestaw cech, charakteryzujących zwierzę jako obiekt — nie tylko jako obiekt od-

¹ Схема описания мифологических персонажей, [в:] Материалы к VI Международному Конгрессу по изучению стран Юго-Восточной Европы, София, 30 VIII 89–6 IX 89. Проблемы культуры. Москва, 1989, с. 78–85.

² Виноградова Л. Н., Толстая С. М., Материалы к сравнительной характеристике женских мифологических персонажей. Там же, с. 86–114; Гура А. В., Материалы к сравнительной характеристике женских мифологических персонажей (серболужицкие параллели), Там же, с. 115–132; Кабакова Г. И., Материалы по румынской демонологии. Там же, с. 133–150.

działywania i komunikowania się, jak w wypadku postaci demonicznych, lecz i jako obiekt wykorzystywania, a także obiekt odtwarzania (imitacje wyglądu zwierzęcia przez przebierańców, figurki i wizerunki zwierząt, imitacja ruchów, zachowań i odgłosów zwierząt i ptaków, przemiana magiczna w zwierzę). Zwierzę występuje jako obiekt nie tylko w swej podstawowej, tj. żywej postaci. Obiektem może być też zwierzę zabite oraz takie jego atrybuty, jak części ciała (skóra, skrzydło, kości, zęby, pazury), krew i różne wydzieliny (ślina, kał, mocz, miód i in.), a także zwierzę w pewnej fazie rozwojowej (jest to charakterystyczne dla niewielkiej tylko liczby zwierząt: kijanka, poczwarka, ikra, jajo). Wszystkie te właściwości zostały uwzględnione w ogólnej klasyfikacji cech.

W schemacie opisu zwierząt różne formy uzewnętrzniania wyobrażeń ludowych (formy kultury) i różne gatunki folkloru zostały przedstawione razem, bez ich rozdzielania: obok danych dotyczących kultury duchowej, wierzeń, przesądów, opowiastek, podawana jest leksyka i frazeologia, materiał obrzędowy, dane z zakresu kultury książkowej i materialnej, sztuki ludowej i folkloru słownego w różnych jego gatunkach. Dla odtworzenia systemu wyobrażeń mitologicznych podstawowe znaczenie mają te formy i gatunki, które bezpośrednio odzwierciedlają i przekazują wyobrażenia mitologiczne, przede wszystkim zapisy wierzeń [...].

Oczywiście schemat zbudowany jest tak, że to samo wierzenie, ten sam rytuał czy motyw folkloru może zostać wypreparowany i odniesiony do różnych rubryk. Na przykład w wierzeniu „żmije liżą kamień” kamień jest atrybutem żmij, lizanie — charakterystyczną czynnością żmij; w zwyczaju wieszania w chlewie kozłej skóry, żeby łasice nie męczyły zwierząt, skóra jest atrybutem (częścią ciała) kozła i jednocześnie obiektem wywieszania, łasica — obiektem (adresatem) działania odstraszaającego, wyganianie, ochranianie — działaniem ochronnym nakierowanym na zwierzęta hodowlane (funkcją kozła), a same zwierzęta — obiektem ochrony.

Jako przykład sporządzonego w ten sposób opisu przytoczymy teraz dwa zestawy cech zwierząt, dodając przykładowy materiał i niezbędne komentarze. Będą to cechy związane z pochodzeniem i niektórymi stałymi właściwościami i zdolnościami zwierzęcia.

Pochodzenie zwierząt

A. Źródło pochodzenia:

1. Człowiek: w legendach ajtiologicznych ludzkie pochodzenie mają: bocian, kukułka, kret, zółw, żmija, niedźwiedź, świnia, mewa, jaskółka i in. Nierzadko istotne znaczenie w legendach i wierzeniach mają pewne właściwości człowieka: pozycja społeczna, narodowość, zawód itp. I tak według legend

niedźwiedź pochodzi od młynarza lub od piekarza, świnia od Żydówki, gołąb od krawca, bocian od kosiarza, mordercy itd., dzięcioł od cieśli, a wół — od Rusina (bo wykonuje najcięższą pracę, Ukraina Zakarpacka, Potusz. LNPN 1941/1). Według pewnego ukraińskiego wierzenia człowiek po śmierci staje się mrówką, ptakiem, zwierzęciem, a potem znów człowiekiem (GenRNPZZ: 14). W bajkach w rodzaju „Królewny Żabki” (SUS 402) i w wierzeniach o wilkołaku itp. zwierzęta pochodzą od ludzi w wyniku czarów. Człowiek jest źródłem pochodzenia nawet dla wszy: wychodzą one z ciała człowieka (gubernia irkucka, powiat niżeudiński, Win. SS: 351). W tym ostatnim przypadku mamy do czynienia z odmiennym typem genezy: zwierzę jako atrybut człowieka zostaje zrodzone przez samego człowieka mimowolnie.

2. Dusza zmarłego, przodka lub śpiącego: w skowronkach przylatujących na święto 40 męczenników upatruje się dusze przodków, odwiedzające wiosną rodzinną ziemię (Ukraina, Kilim. UR 3: 318); w białą żmiję mieszkającą w domu jest wcielona dusza pierwszego gospodarza domu, a w łasicy — dusza gospodyni (Słowacja, ČV 3: 557–558); pod postacią muchy dusza zmarłego odwiedza swój dom w pierwszą noc po śmierci (Ukraina Zachodnia, Fisch. ZPLP: 197); dusza nieochrzczonego niemowlęcia lata po jego śmierci w postaci czarnego ptaka (Polska, okolice Tarnobrzega, Wierzch. ME: 200); dusze wisielców błędzą jako czarne psy (Czechy, Fisch. ZPLP: 359); motyl może być duszą, która opuściła ciało wiedźmy podczas snu (Serbia, Kl. ŽASS: 137); dusza śpiącego człowieka wychodzi z jego ust jako mrówka (gubernia grodzieńska, Fed. LB 1: 211–212).

3. Postać mitologiczna: Według legend koń pochodzi od diabła (Ukraina Zakarpacka, Potusz. LNPN 1941/1), wilki, psy i żmije powstały z krwi Kaina (Dalmacja, Polica, Ivan. P 10: 254); zgodnie z wierzeniami jadowita żmija powstaje z trującego jaja bazyliuszka, na które ktoś nastąpi nogą (Łużyce, Spreewald, Schul. WVG: 100), jaszczurka rodzi się z diabelskich jaj (Polska, okolice Tarnobrzega, Wierzch. ME: 204). Przypadek szczególny stanowią zwierzęta, w które przemieniły się inne istoty (ros. *oborotni*). Są one również związane genetycznie z postaciami mitologicznymi, ale w sposób szczególny — jako rezultat przemiany, a nie zrodzenia; czy, jak w legendach ajtiologicznych, interwencji sił wyższych, zewnętrznych. Najczęściej są to czarownicy, wiedźmy, diabły i inne istoty mitologiczne, samodzielnie i z własnej woli przyjmujące na pewien czas postać zwierzęcą. I tak ropucha może być przemienioną wiedźmą, wilk — czarownikiem, zając — diabłem, sójka — śmiercią, skowronek — aniołem. (Por. zwierzę jako rezultat wcielenia postaci mitologicznej.)

4. Zwierzę: „kukułka pochodzi od pisknięcia orła lub sokoła po trzech latach ich życia” (Polska, SLSJ: 155); „ani jastrzębie, ani orły nie rodzą się

same, lecz pochodzą od kukułki po dwóch i trzech latach jej życia” (woj. nowosądeckie, Gust. PPG: 145); borsuk pochodzi od niedźwiedzia (Serbia, Homolje, Dzor. PVP 1: 289); niedźwiedź — od dzika (woj. krakowskie, Archiwum PAE); zając — od kota (Serbia, Homolje, Dzor. PVP 1: 280); wieloryb to ryba, która trzykrotnie przepłynęła Wisłą dookoła świata (woj. katowickie, Cisz. LRG: 1).

5. Roślina: według wierzeń polskich jarząbek pochodzi od jarzębiny (woj. tarnobrzeskie, Wierzch. ME: 204); z leszczyną wiąże się pochodzenie kleszczy (pow. rawski, Zaborze, Kolbusz. MMWL: 162); myszy i nietoperze mogą zostać stworzone przez wiedźmy z liści, wziętych pod pachę (Kujawy, Kolb. DW 3: 99); w polskiej opowiastce z maślaków nocą wyłażą żaby, które duszą śpiącego chłopca (K. GGPL: 198–199).

6. Substancja: według legend z plwociny Matki Boskiej lub Jezusa pochodzi ślimak (Kosowo, Dzor. PVP 2: 206); z plwociny diabła zaś — sroka (Serbia, Dzor. PVP 2: 56); wilk został wyrzeźbiony z drzewa (gubernia grodzieńska, powiat wołkowyski, Fed. LB 1: 191, Polska, okolice Sandomierza, Sul. ZER: 62), ulepiony z błota, z mułu (Macedonia, Weles, Christ. TAMMB: 29) lub gliny (gubernia witebska, Nikif. PPP: 130); z gliny ulepiony został zając (Polesie Rzeczyckie, Pietk. KDPR: 77); z grudki ziemi wyrzuconej wysoko w górę przez Boga powstał skowronek (Polacy galicyjscy, ÖUMWB 19: 277); z rzuconej przez Jezusa lub Matkę Boską garści kurzu czy popiołu powstały wszy (Polska, woj. krośnieńskie, Gust. LPOIS 7: 133, Serbia, Szumadija, Dzor. PVP 2: 249–250); zgodnie z wierzeniami ze „śliny”, pojawiającej się na wiosnę na wierzbach, powstają owady latające: szerszenie, bąki, chrząszcze (pow. rawski, Zaborze, Kolbusz. MMWL: 161); wszy pochodzą z rybiego śluzu (Polska, MAAE 1896/1/2: 227).

7. Przedmiot: w legendzie miska z jajecznicą, którą chciwa gospodyni nakryła drugą miską i ze skąpstwa schowała przed wędrowcem (Chrystusem), przemieniła się w żółwia (okolice Równego, zapis autora); z wiórów i trocin, pozostałych po wystruganiu wilka przez diabła, przyszły na świat gady (gub. grodzieńska, pow. wołkowyski, Fed. LB 1: 176–177), wrony i kawki (Polska, okolice Sandomierza, Sul. ZER: 62); wierzy się też, że wrzeczona, nie uprzątnięta z chaty na Boże Narodzenie i na Wielkanoc, przemieni się w żmije i uciekną do lasu: „пидуть вэрэтёна вужамы” (obwód wołyński, rejon lubieszowski, wieś Bereziczi, zapis autora).

B. Sposoby powstania:

1. Przemiana:

a) za karę: w legendach ajtiologicznych człowiek staje się zwierzęciem (niedźwiedziem, krukiem, bocianem i in.) za naruszenie zakazu, za chęć na-

straszenia kogoś, za chciwość, hardość, niewdzięczność, kłamstwo, zbrodnię itp.;

b) w wyniku przekleństwa: w mewę zamieniła się córka przeklęta przez ojca za to, że nie ustrzegła swej czci dziewiczej (gubernia archangielska, Lud. LZO: 3); syn i córka zostali przekłęci przez chorą matkę za to, że nie przynieśli jej wody, i przemienili się w puchacza i kukułkę (okręg Płowdiw, Archiwum EIM 878-II: 16-17);

c) ze zgrzyoty, płaczu: córka zabitego księcia Łazarza z nieutulonego żalu i płaczu przemieniła się w kukającą kukułkę (Serbia, Dzor. PVP 2: 7).

d) w wyniku czarów, zaklęć: w odróżnieniu od poprzednich sposobów przemiany, charakterystycznych dla legend ajtiologicznych, są to sposoby magiczne, stosowane celowo przez czarowników i znajdujące odbicie w wierzeniach, opowiastkach i baśniach, na przykład: czarownik przemienia się sam lub przemienia innego człowieka w wilka, wiedźma przemienia się w ropuchę lub w inne zwierzę; w baśniach macocha przemienia pasierbicę w rysia (SUS 409), złowione ryby to w przeszłości królowny, które dostały się do niewoli wodnika i zostały zaklęte (SUS-413) itd.;

e) samoistnie w określonych warunkach: takie przykłady spotykamy przede wszystkim w wierzeniach. Skrzydlatym smokiem staje się żmija, karp i niektóre inne zwierzęta po upływie pewnego czasu, np. jeżeli przez jakiś czas nikt ich nie widział, jeżeli nie słyszały dzwonów cerkiewnych (ukraińskie Karpaty, Potusz. LNPN 1941/1, Archiwum MEK I/285, I/227: 1; pd. - wsch. Serbia, Schn. SV: 13, pn. - zach. Bułgaria, Georg. BNM: 79); wąż lub żmija w dwunastym pokoleniu stają się piskorzem (obwód wołyński, rejon ratnowski; obwód rówieński, rejon dubrowicki, zapis autora); nietoperzem staje się mysz w siódmym roku życia (woj. katowickie, Cisz. LRG: 40); rysiemy staje się wilczyca, kiedy wyda pięć razy potomstwo (obwód iwano-frankowski, rejon wierchowiński, wieś Gołowy, KA); wróble przemieniają się w myszy, a myszy we wróble w zależności od pogody (gubernie grodzieńska i wileńska, Kolb. DW 53: 406).

2. Tworzenie: diabeł ulepił człowieka z gliny, z błota, mułu lub wystrugał z drzewa, a Bóg go ożywił (gubernia witebska, Nikif. PPP: 130; Macedonia, Weles, Christ. TAMMB: 29; gubernia grodzieńska, Fed. LB 1: 191, okolice Sandomierza, Sul. ZER: 62); Bóg stworzył pszczoły, diabeł także chciał zrobić coś podobnego i przez tydzień zrobił połowę osy, a potem skleił dwie połówki razem, w wyniku czego tułów osy wygląda, jakby był przewiązany w połowie (okolice Lwowa, powiat sokalski, Siew. BLOL: 73).

3. Zrodzenie z człowieka: zwierzę może urodzić się z kobiety w wyniku jej współżycia ze zwierzęciem (Huculszczyzna, Zel. TS 1: 16); za karę za

współżycie płciowe w wielkie święto pewna kobieta urodziła zajaca (obwód brzeski, rejon małorycki, wieś Ołtus, zapis autora).

C. Pochodzenie cech wyglądu zewnętrznego: czerwony dziób i nogi bociana wzięły się ze wstydu, że nie spełnił on zadania Boga i wypuścił gady z worka (Śląsk Opolski, Archiwum PAE); czerwone łapy gołębia wyglądają tak od czasu potopu, kiedy wypuszczony z arki Noego znalazł ląd i trafił na krew (Bośnia, Żepcze, Dzor. PVP 2: 53), a czarny pas wokół szyi pozostał mu od sznurka od kociołka, w którym nosił Mahometowi wodę do mycia (muzułmanie Bośni i Hercegowiny, tamże: 33); jaskółka ma czerwoną plamkę jak od oparzenia, dlatego że podpala dom ludziom, którzy ją skrzywdzą, niszcząc jej gniazdo (gubernia orłowska, Kl. ŻASS: 293–294); zajac ma krótki ogon, bo część gliny, z której został ulepiony, musiał Bóg oderwać, aby ulepić serce, na które gliny nie starczyło (Polesie Rzeczyckie, Pietk. KDPR: 77); jaskółka ma rozdwojony ogon od ukąszenia żmii (Serbia, Temnić, Dzor. PVP 2: 25); fładra ma płaski tułów, bo została na pół zjedzona (Rosja, Af. NRL: 18); ryby mają czerwoną krew, bo spróbowały chleba, który Bóg zamiesił na krwi ukrzyżowanego Chrystusa i rzucił w morze (Serbia, Kar. 1900/2: 100).

Właściwości, zdolności, skłonności zwierząt

A. Zdolność do metamorfozy:

1) pełna zmiana postaci:

a) wewnątrz własnej klasy: „po roku życia kukulka przemienia się w krogulca, po dwóch latach w jastrzębia, a potem w orła” (Polska, woj. nowosądeckie, Gust. PPG: 145); kraska przemienia się w drozda (Lwów, Stanisławów, Pobrzeże, Gust. PPG: 135); robaki — w żmije (Mazowsze, pow. rawski, Kolbusz. MMWL: 162); jeź może przemienić się w świnie (okolice Tarnobrzega, Wierzch. ME: 204); wilczyca po pięciokrotnym wydaniu potomstwa przemienia się w rysia (obwód iwano-frankowski, rejon wierchowiński, wieś Gołowy, KA);

b) w zwierzę innej klasy: jaskółka przemienia się w żabę (woj. kieleckie, Kolb. DW 19: 205); wróbel — w mysz (gubernie wileńska i grodzieńska, tamże 53: 406); mysz — w nietoperza (Rosja, DalPRN: 938);

c) w postać mitologiczną: żmija *połos* po siedmiu latach przebywania na bezludziu, gdzie nikt jej nie widzi, wyrasta i staje się skrzydlatym smokiem *szarkaniem* (Ukraina Zakarpacka, Potusz. LNPN 1941/1); karp przemienia się w latającego smoka (pn. -wsch. Serbia, Schn. SV: 13, pn.-zach. Bułgaria, Georg. BNM: 79); żaba może zamienić się w „wieszticę” (Chorwacja, Dzor. PVP 2: 200); żmija — w „wiłę” (Bośnia, rejon Tuzli, Srpska Szikulja, tamże: 120); ropucha, w którą przemieniła się wiedźma, znów odzyskuje poprzednią postać, a wilk powraca do poprzedniej postaci czarownika;

d) w żywioł: zając, zaciągnąwszy myśliwego w głąb lasu, znika w wichrze (środkowe Polesie białoruskie, zapis autora); złowiony szczupak przemienia się w niską czarną chmurę przypominającą swym kształtem byka (Łużyce, Straupitz, Veck. WSMAG: 421); latający smok, gdy przyleci na podwórze, rozsypuje się w iskry płomienia (obwód briański, rejon trubczewski, wieś Radutino, zapis autora);

e) w przedmiot: wilk przemienia się w pień albo kępę (obwód homelski, rejon mozyrski, wieś Żachowicze, zapis S. M. Tołstojowej), w bajce niedźwiedź ze zgryzoty zamienia się w kamień (SUS -427);

f) w substancję: zając skrywa się przed myśliwym w dziupli i zamienia w dziegieć (obecny obwód iwano-frankowski, wieś Pieczenieżyn, Schnaid. LP 13: 115);

g) w roślinę: w polskiej opowiastce żaby, które nocą dusiły śpiącego chłopca, rano okazują się suchymi liśćmi (K. GGPL: 199);

h) w człowieka: w rozpowszechnionych u Słowian wschodnich i zachodnich opowiastkach-*byliczkach* wilk (człowiek zakłęty przez czarownika) po upływie okresu zaklęcia staje się na powrót człowiekiem; według wierzenia żaby wrzucone przez bociana do komina po przejściu przez dymnik przyjmują postać ludzką i stają się dziećmi (Kaszuby, Sych. SGK 6: 261–262); w legendzie o mężu-wężu wąż przyjmuje postać ludzką (SUS 425M); w bajkach niedźwiedź zamienia się w królewicza (SUS 426); rak zrzuca pancerz i staje się pięknym młodzieńcem (SUS 440);

2) metamorfoza częściowa:

a) zmiana części ciała: oderwany ogon jaszczurki zamienia się w żmiję (ukr. Galicja, Gust. PPG: 132);

b) zmiana wielkości: zając, którego nie imają się kule, z każdym strzałem staje się coraz większy, aż osiąga wielkość śliwy (pow. cieszyński, wieś Jawornik, Archiwum KESUJ 1358: 7); w bajce żaba, chcąc być tak duża jak wół, nadyma się i pęka (Ukraina, SUS 277A);

c) zmiana płci: kura, gdy zje okruh ze święconej *paski*, zaczyna pisać jak kogut (Ukraina Zakarpaska, Potusz. PR 1929/6/5: 119);

d) zmiana wieku (odmłodzenie): stary orzeł o wypiciu wody z Jordanu odmłodnieje i może przeżyć nawet trzysta lat (Bośnia, Dzor. PVP 2: 46–47); jeź na starość odmładza się za pomocą specjalnego zioła (Bułgaria, rejon Orchanije, Marin. NV: 87);

e) zmiana głosu: według legendy lelek kozodój dawniej gwizdał, ale ten głos mu się nie podobał, więc poprosił Boga, aby mu go zmienił; Bóg obiecał mu, że głos jego będzie podobny od pierwszego usłyszanego przez niego wieczorem odgłosu; i stało się, że lelek usłyszał, jak baba oddawała mocz, i od tej pory jego głos przypomina dźwięk lania (Polesie, okolice Chojników,

Mosz. PW: 165); w rosyjskiej bajce o wilku i kozłętach dla wilka zostaje wykuty wysoki głos (SUS 123).

B. Długowieczność — niedługowieczność: ze zwierząt najkrócej żyje zając, a najdłużej niedźwiedź (Serbia, Dzor. PVP 1: 257); orzeł, który wykąpie się w Jordanie, może żyć pięćset lat (Hercegowina, Dzor. PVP 2: 46); jeź jest najstarszym zwierzęciem ze wszystkich (Bułgaria, Marin. NV: 86).

C. Jadowitość: jadowite są głównie *gady* (tak mówią o żmii, pająku, żabie); jadowita jest ślina łośnicy (Bułgaria, Marin. NV: 86; Hercegowina, Slijep. S: 202, Polska, Beskid Zach. , Gust. PPG: 148, Łużyce, Kl. ŻASS: 191) i jej oddech (Słowacja, ČV 3: 558); ukąszenie jaszczurki jest trujące i powoduje śmierć (okolice Tarnobrzega, Wierzch. ME: 204); w sporze żmii z jaszczurką o to, czyje ukąszenie jest bardziej jadowite, wtrąca się zółw: „я, як укушу, то буде заступ, да лопаточка, да новая хаточка ‘śmierć’” (gubernia czernihowska, Zagl. PSD: 141).

D. Zdolność dostrzegania siły nieczystej: wszystkie zwierzęta domowe mogą widzieć ducha domu (gubernia wołogodzka, Zel. ORAGO 1: 264); koń i pies mogą zobaczyć śmierć: konie wtedy wpadają w niepokój, a psy wyją i warczą (Łużyce, Czerny IM 9: 731); złego ducha widzą zwierzęta ślepe po urodzeniu: kot, pies, koń, królik (powiat nowotarski, wieś Wróblówka, Archiwum KESUJ 1370: 14).

E. Cechy charakteru: krwiożerczość charakteryzuje wilka i kruka, łagodność — gołębia, chytrość — lisa, głupota — wronę, sowę i osła, tchórzliwość — zającą, pracowitość — pszczoły i mrówki, lubieżność — kozła, wierność małżeńska — bociana, nieufność — żurawia, pomysłowość i płaczliwość — bobra. Szczebiot jaskółki uważany jest za przejaw wesołości lub bez troski, beczenie barana — tępoty, krzyk czajki — niepokoju i ciekawości. Jeża Bułgarzy uważają za najstarszego ze wszystkich zwierząt, a zatem i za naj mądrzejszego — udzielał rad samemu Bogu (Marin. NV, Telb. BBB: 184). Chełpliwość pliszki przejawia się w jej przechwałkach: „в Питере была, Питер видела, Питер видела!” (Dobr. ZNJA: 87, SRNG 7: 37). Do cech charakteru można zaliczyć także zdolność rozumienia ludzkiego języka, którą przypisuje się każdemu ze zwierząt domowych (obwód brzeski, zapis autora). Przeciwwstawienie ptaków drapieżnych nieszkodliwym, łagodnym (do których zalicza się m. in. wszystkie ptaki domowe) przejawia się w takim oto białoruskim wierzeniu: jeśli zmieszać pióra ptaków drapieżnych z piórami ptaków niedrapieżnych, leśnych i domowych, i wypchać nimi poduszkę, to pióra drapieżników będą wypychać na zewnątrz pozostałe, które zaczną wyłazić z poduszki, aż pozostaną w niej tylko pióra drapieżników (gubernia witebska, Nikif. PPP: 194).

F. Cechy fizyczne: porąbane kawałki jaszczurki i żmii mogą się zrastać (Małopolska, Gust. PPG: 132); kawałki jaszczurki zrastają się pod wpływem moczu ropuchy (Podlasie, Nadnarwie, Glog. ZM: 106); zabita żaba ożywa, jeżeli potrze się ją solą (Polska, Fisch. ZPLP: 41); Bóg ustalił rozmnażanie pszczoł nie drogą płciową, ale przez dzieworództwo: królowa bez zapłodnienia składa jaja, z których wykluwają się młode, zarówno robotnice, jak i królowe (zach. Serbia, okręg użycki, Dzor. PVP 2: 211); salamandra nie spala się w ogniu (Ukraina Zakarpaska, Potusz. LNPNON 1941/1); ogromnego zająca, napotkanego przez myśliwego, nie imają się kule (Beskidy, Gust. ZM: 285); krzyżodziób nie gnije: według legendy rosyjskiej otrzymał on ten dar za to, że wyjął gwóźdź z ciała ukrzyżowanego Chrystusa (Dobr. ZNJA: 91); ciało martwej żaby nie cuchnie, bo żaba pocieszała Matkę Boską opłakującą ukrzyżowanego Chrystusa (Cetinje, Dzor. PVP 2: 196).

G. Skłonność do określonych miejsc, obiektów, warunków, jedzenia — nietolerancja i lęk wobec niektórych z nich: łośnica lubi osiedlać się w chlewie; bociany — blisko ludzkich siedlisk; kruk lubi miejsca odludne; sowa i puchacz prowadzą nocny tryb życia; węgorz lubi groch; niedźwiedź — miód i owies; ulubiony przysmak jarzątka — to dojrzałe jagody jarzębiny (okolice Tarnobrzega, Wierzch. ME: 204); wilk boi się odgłosu dzwonów cerkiewnych i ognia (Rosja, Jerm. NSM 3: 254); kret nie cierpi zapachu zająca (Macedonia, okolice Ochrydy, Dzor. PVP 1: 304); łośnicy podoba się zapach bydlęcego potu (obwód czernihowski, zapis autora); kret ginie od odrętwienia, jak tylko natrafi na ślad konia (gubernia witebska, Nikif. PPP: 187); konie nie będą się dobrze hodować u tego, kto ma w domu króliki (gubernia astrachańska, Zel. ORAGO 1: 102).

Skróty źródeł

- Af. NRL — Афанасьев, А. Н., *Народные русские легенды*. Изд. 3. Москва, 1916.
 Archiwum EIM — Архив на Етнографски институт с музей (София), № 878-II (zapisy Ż. A. Stamenowej).
 Archiwum KESUJ — Archiwum Katedry Etnografii Słowian Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, nr 1358; nr 1370 (Folklor pasterski).
 Archiwum MEK — Archiwum Muzeum Etnograficznego w Krakowie, nr inw. I/285, sygn. miejsca II/227 (Anonim. Podania gminne Huculów z Berczowa w Kołomyjskiem dotyczące zwierząt).
 Archiwum PAE — Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN, Wrocław.
 Christ. ТАММВ — Христов, Х. Г. Типологически аспекти на митологемите на мечката и вълка на базата на материал от южнославянския и източнославянския регион. Praca magisterska. Katedra Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Sofijskiego, 1984 (archiwum C. Romańskiej).

- Cisz. LRG — Ciszewski S., *Lud rolniczo-górnicy z okolic Sławkowa w powiecie olkuskim*. ZWAK, 1887, t. 11.
- ČV — Československá vlastivěda. D. 3: Lidová kultura. Praha 1968.
- Dobr. ZNJA — Добровольский, В. Н., *Звукоподражания в народном языке и в народной поэзии*. „Этнографическое обозрение”, Москва, 1894, №3.
- Džor. PVP — Ђорђевић, Т. Р., *Природа у веровању и предању нашега народа*. Књ. 1, 2. Београд 1958.
- Fed. LB — Federowski, M., *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905*. T. 1: *Wiara, wierzenia i przesady ludu z okolic Wołkowyska, Słonima, Lidy i Sokółki*, Kraków 1897.
- Fisch. ZPLP — Fischer, A., *Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego*, Lwów 1921.
- GenRNPZŻ — Генерозов, Я. К., *Русские народные представления о загробной жизни на основании заплачек, причитаний, духовных стихов и т. п.*, Саратов, 1883.
- Georg. BNM — Георгиева, И., *Българска народна митология*, София, 1983.
- Glog. ZM — Gloger, Z., *Zabobony i mniemania ludu nadnarwiańskiego tyżące ptaków, płazów i owadów*, ZWAK, 1877, t. 1.
- Gust. LPOIS — Gustawicz, B., *O ludzie poddukłańskim w ogólności, a o Iwoniczanach w szczególności*, „Lud”, 1900, t. 6; 1901, t. 7.
- Gust. PPG — Gustawicz, B., *Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody*, ZWAK, 1881, t. 5; 1882, t. 6.
- Gust. ZM — Gustawicz, B., *Zabobony myśliwskie*, „Lud”, 1901, t. 7.
- Ivan. P — Ivanišević, F., *Poljica. Narodni život i obicaji*, „Zbornik za narodni život i obicaje Južnih Slavena”, Zagreb, 1904, knj. 9; 1905, knj. 10.
- Jerm. NSM — Ермолов, А., *Народная сельскохозяйственная мудрость в пословицах, поговорках и приметах*, Т. 1–4. Санкт-Петербург, 1901–1905.
- K. GGPL — Е. К., *Gwiazdy i grzyby w podaniach ludu (Szkic etnograficzny)*, „Lud”, 1895, r. 1.
- KA — Карпатский архив отдела этнолингвистики и фольклора Института славяноведения и балканистики РАН. Москва.
- Kar. — Караџић (Алексинач), 1900, год. 2.
- Kilim. UR — Килимник, С. *Український рик у народних звичаях в историчному освітленні*. Т. 1–5. Виннипег–Торонто 1955–1963.
- Kl. ŽASS — Клиггер, В. *Животное в античном и современном суеверии*. Киев, 1909–1911.
- Kolb. DW — Kolberg, O., *Dziela wszystkie*, Т. 3: *Kujawy*, cz. 1. Wrocław–Poznań 1962; t. 19: *Kieleckie*, cz. 2. Wrocław–Poznań 1963; t. 53: *Litwa*, Wrocław–Poznań 1966.
- Kolbusz. MMWL — Kolbuszowski, E., *Materiały do medycyny i wierzeń ludowych według opowiadań Demka Żemety w Zaborzu w pow. rawskim*, „Lud”, 1896, t. 2.
- Lud. LZO — Лудникова, А. Ф., *Легенды, записанные в с. Оксина Печорского у. Архангельской губ.*, „Архив Русского географического общества”, Санкт-Петербург, фонд 1, опись 1, №130.
- MAAE — *Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne*, 1896, t. 1, z. 2.
- Marin. NV — Маринов, Д., *Народна вяра и религиозни народни обичаи*, София, 1914.
- Mosz. PW — Moszyński, K., *Polesie Wschodnie. Materiały etnograficzne z wschodniej części b. powiatu mozyrskiego oraz z powiatu rzeczyskiego*, Warszawa 1928.

- Nikif. PPP — Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах. Собрал в Витебской Белоруссии Н. Я. Никифоровский, Витебск, 1897.
- ÖUMWB — Die österreichisch-ungarische Monarchie im Wort und Bild, Bd. 19: Galizien. Wien 1898.
- Pietk. KDPR — Pietkiewicz, Cz., *Kultura duchowa Polesia rzeczyckiego. Materiały etnograficzne*, Warszawa 1938.
- Potusz. LNPN — Литературна неделя Подкарпатского общества наук (Унгвар), 1941, р. 1 (статья Ф. М. Потушняка).
- Potusz. PR — Подкарпатская Русь (Унгвар), 1929, р. 6, №5 (статья Ф. М. Потушняка).
- Schn. SV — Schneeweis, E., *Serbokroatische Volkskunde*. Erster Teil. Volksglaube und Volksbrauch, Berlin 1961.
- Schnaid. LP — Schnaider, J., *Lud peczenizyński. Szkic etnograficzny*, „Lud”, 1906, t. 12; 1907, t. 13.
- Schul. WVG — Schulenburg, W. von. *Wendische Volkssagen und Gebräuche aus dem Spreewald*. Leipzig 1880.
- Siew. BLOL — Siewiński, A., *Bajki, legendy i opowiadania ludowe zebrane w powiecie sokalskim*, „Lud”, 1903, t. 9.
- Slijep. S — Slijepčević, M. Dj., *Samobor. Selo u Gornjoj Hercegovini*, Sarajevo 1969.
- SLSJ — *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*, pod red. J. Bartmińskiego, Wrocław 1980.
- SRNG — Словарь русских народных говоров. Гл. ред. Ф. П. Филин. Вып. 1–. Ленинград, 1965–.
- Sul. ZER — Sulisz J., *Zapiski etnograficzne z Ropczyc*, „Lud”, 1906, t. 12.
- SUS — Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка. Сост. Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. Ленинград, 1979.
- Sych. SGK — Sychta, B., *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. 1–7, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1967–1976.
- Telb. BBB — Телбизов, К. Векова-Телбизова, М., *Традиционен бит и култура на банатските българи*, „Сборник за народни умотворения и народопис. Кн. 51. София, 1963.
- Veck. WSMAG — Veckenstedt, E., *Wendische Sagen, Märchen und abergläubische Gebräuche*, Graz 1880.
- Wierzch. ME — *Materiały etnograficzne z powiatu tarnobrzckiego i niskiego w Galicyi*, ZWAK, 1890, t. 14.
- Win. SS — Виноградов, Г. С., *Врачевание и скотолечение у русского старожилото населения Сибири*, „Живая старина”, Петроград, 1915, год 25, вып. 4.
- Zagl. PSD — Заглада, Н., *Побут селянської дитини*, „Материали до етнології”, Київ, 1929, [т.] 1.
- Zel. ORAGO — Зеленин, Д. К., *Описание рукописей Ученого архива Императорского Русского географического общества*, Вып. 1–3. Петроград, 1914–1916.

ON THE PRINCIPLES OF DESCRIBING ANIMALS IN SLAVONIC FOLK CULTURE

The author of the article, whose book *Simvolika zhivotnykh v slavyanskoy narodnoy traditsii* was published in Moscow in 1997, presents the principles describing cultural images of animals in Slavonic folk tradition. The principles stem from a semiotic conception which assumes the existence of a common schema for the characterization of particular animals, or rather of their linguistic-cultural images. In the images, the author discerns sixteen categories of features of a mythological nature (i.e., among others, names, social status, appearance, attributes, origin, place and time of habitat, functions, the patient, etc.). Two of these, the origin of animals and their properties, abilities and inclinations, receive a more detailed treatment.